

“FURQAT ADABIY MEROSINING O‘ZBEK MILLIY UYG‘ONISH ADABIYOTI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI”

**mavzusidagi Respublika ilmiy-
nazariy konferansi
*dasturi***

**Toshkent,
2024-yil, 26-sentabr**

**Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti**

**«FURQAT ADABIY
MEROSINING O'ZBEK
MILLIY UYG'ONISH
ADABIYOTI RIVOJIDA
TUTGAN O'RNI»**

**mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy
konferansiya materiallari**

2024-yil 26-sentabr

Toshkent - 2024

UO'K: 821.161.1=512.133

KBK: 83.3 (50')

A 51

Mas'ul muharrirlar:

Nurboy JABBOROV,

filologiya fanlari doktori, professor

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti

Tahrir hay'ati:

Boqijon To'xliyev (O'zbekiston), Almaz Ulvi (Ozarbayjon), Nurboy Jabborov (O'zbekiston), Zebo Qobilova (O'zbekiston), Iqboloy Adizova (O'zbekiston), Dilnavoz Yusupova (O'zbekiston), Akrom Dehqonov (O'zbekiston), Qo'ldosh Pardayev (O'zbekiston), Karomat Mullaxo'jayeva (O'zbekiston), Nozliya Normurodova (O'zbekiston), Shermuhammad Amonov (O'zbekiston), Ilyos Ismoilov (O'zbekiston), Furqat To'xtamarodov (O'zbekiston)

Ushbu to'plamda mutafakkir shoir Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat tavalludining 165 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan "Furqat adabiy merosining o'zbek milliy uyg'onish adabiyoti rivojida tutgan o'rni" mavzusidagi konferansiya materiallari jamlangan. To'plamda Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat adabiy merosining mumtoz adabiyotdagi o'rni va bugungi kun uchun ahamiyati, shuningdek, matnshunoslik va tilshunoslik muammolariga doir ilmiy maqolalar o'rin olgan.

Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistrantlar va bakalavr talabalari hamda keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mualliflar qarashi va asarlar nomlaridagi imlo tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Амирий. Девон. Т.: Нашрга тайёрловчилар: З.Қобилова ва бошқалар. – Тошкент: Tamaddun, 2017.- 464 б.
2. Фурқат. Танланган асарлар. Икки жилдлик (Нашрга тайёрловчи Холид Расул). 2-жилд. – Т.: Бадиий адабиёт, 1959. – Б. 134.
3. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001, – Б. 8–9
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006. – Б. 26–27.
5. Qobilova Z. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik. Toshkent: Tamaddun, 2021.

QO‘QON ADABIY MUHITI VA TABIBIY IJODI

Shermuhammad Amonov,
filologiya fanlari doktori, dotsent

Annotatsiya: Ahmad Tabibiy “Majmuat ush-shuaroyi payravi Feruzshohiy” ni tuzishda Fazliy tazkirasidan ijodiy foydalangan. Bu hol uning Qo‘qon adabiy muhiti vakillari g‘azallariga yozgan o‘xshatma she‘rlaridan ayon bo‘ladi. Maqolada Qo‘qon adabiy muhiti vakillarining Tabibiy ijodiga ta‘siri masalasi haqida ma‘lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm, Qo‘qon, tazkira, g‘azal, muxammas, Furqat, Tabibiy, mexanik soat.

Annotation: Ahmad Tabibi creatively used Fazli’s tazkiras in the creation of "Majmuat ush-shuaroyi payravi Feruzshahi". This can be seen from the allegorical poems he wrote to the ghazals of the representatives of the Kokan literary environment. The article provides information about the influence of representatives of the literary environment of Kokan on the work of Medicine.

Key words: Khorezm, Kokan, tazkira, ghazal, mukhammas, Furkat, Tabibi, mechanical watch.

Qo‘qon va Xorazm adabiy muhiti (XIX asr boshidan to XX asr boshigacha bo‘lgan davr)ga alohida e‘tibor qaratgan Abdurauf Fitrat bu haqda quyidagilarni yozadi: “...lekin shuni aytish kerakki, Farg‘onada o‘sg‘an adabiy hayot Xorazmniki kabi fayzli va keng bo‘lmadi. Xorazmda qurilg‘an muhim asarlarni tarjima qilish, ahamiyatli tarixlar yozish harakati Farg‘ona davrida yo‘q kabi. Shunday bo‘lsa ham Farg‘ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta‘sirlari

bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi, Farg'ona "Majmuat ush-shuaro" sig'a o'xshatib, Xorazmda ham bir "Majmuat ush-shuaro" tuzumi buni ko'rsatadir" [Fitrat, 2000:59]. Albatta, Fazliy va Tabibiy tazkiralari tuzilishiga va mazmuniga ko'ra farqlanadi. Shunday farqlardan biri – Tabibiy tazkirasida shoirlarning qaysi joydan ekani, ularning ijtimoiy kelib chiqishi kabi jihatlarga e'tibor qaratilmaydi. Bundan tashqari, tazkiraning boshqa shu turkum asarlardan farqi, uning boshdan oxir she'riy yo'lda tartib berilganidir.

Tabibiy o'zbek adabiyoti tarixida eng ko'b muxammas yozgan ijodkordir. Shuningdek, shoirning ko'plab g'azallari aynan boshqa ijodkorlar g'azallariga o'xshatmalar tarzida yozilgan. Shoir ana shunday lirik asarlarining aksariyati Qo'qon adabiy muhiti shoirlariga ergashib ijod etilgan.

Ma'lumki, Fazliyning:

Durdkashlarmiz, erur paymonaga paymonamiz;
Boda nobidin mudom obod erur vayronamiz;
Roygondur ayshimiz, soqiy o'la mehmonimiz;
Jonimiz jononimiz, jononimizdur jonimiz;
Borchadin ortuq xarobot ichra izzu shonimiz;
Shoh lutfidin etar sarmoyai somonimiz;
Sham'dek har anjumanda bu erur burhonimiz;
Shoh bizni shohimiz, Sulton bizin sultonimiz;

Davr bizni davrimiz, davron bizin davronimiz, – tarzida boshlanuvchi bir mutassa' she'ri bor [Ishoqov, 2014: 126]. Ahmad Tabibiy "Munisul-ushshoq" devonida shoirning bir musabba' she'ri bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

Ey ko'ngul, doim tuzar rasmi adolat xonimiz,
Qilg'amiz qurbon onga har dam dil ila jonimiz,
Kim oni tutsun g'ariqi bazl ila ehsonimiz,
Qolmadi bir zarra asrida oning armonimiz,
Fikri ash'or aylabon sidq ila midhat xonimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizing sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizing davronimiz.

Demak, Ahmad Tabibiyning ushbu musabba' she'ri Fazliy mutassa'si bitilgan ramali musammani mahzuf (maqsur), foilotun, foilotun, foilotun, foilon (foilon) vaznida yozilgan. Shoir devonlari, Tabibiy lirik asarlari jamlangan to'plamlarda ijodkorning Amir (Amiriy) va Xon (Muhammad Alixon), Vazir, G'oziy, Mushrif, Oshiq, Ado, Hoziq, Fazliy, Nola, Afsus kabi ijodkorlar g'azallariga muxammaslari kiritilgan.

Tabibiyning "Hayratul-ushshoq" devonida ham shoirning *Vazir, G'oziy, Mushrif, Oshiq, Ado, Hoziq, Fazliy, Nola, Afsus, Amiriy* kabi Qo'qon adabiy

muhiti vakillari gʻazallariga yozgan muxammaslari mavjud. Tabibiy mazkur devonida Vazirning:

*Laʻling orzusida koʻzlarim toʻkub qonlar,
Boʻldi shox marjondek hasratda marjonlar, - deb boshlanuvchi*

7 baytli gʻazaliga, Gʻoziyning esa:

*Koʻngul koʻrgoch yuzungni mayli gulzororam qilmas,
Ne gulzororam yodi guli Firdavs ham qilmas, - tarzida*

boshlanuvchi 7 baytli gʻazallariga muxammas bogʻlagan. Mushrif gʻazaliga bogʻlangan Tabibiy muxammasi devonning 170^b-sahifasida koʻchirilgan boʻlib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Koʻrmangiz tong oʻlmakim jod-u ayyorin koʻrung,
Ne ajab jon toza topsam shahdi guftorin koʻrung,
Holima qilmay tamasxur husni ruxsorin koʻrung,
Ey koʻzum mardumlar, oyina asrorin koʻrung,
Hasrat aylang ixtiyor yor diydorin koʻrung.*

Tabibiyning navbatdagi muxammasi 7 banddan iborat boʻlib, u Oshiqning:

*Mani Oshiqni bas pinhon gʻami hijroning oʻlturdi,
Visol ichra tarahhum aylagilkim oshkor oʻltur, - deb yakunlanadigan*

gʻazaliga bogʻlangan. Keyingi muxammas sheʼr qoʻlyozmaning 172^a-sahifasida keladigan Adoning:

*Koʻrsun ul nur allida zulfi parishon oʻynamoq,
Ulki hargiz koʻrmamish kufr ila iymon oʻynamoq, – deya*

boshlanuvchi gʻazaliga, undan keyingisi Hoziqning “*etmas*” radifli gʻazaliga taxmis qilingan. Shuningdek, devonda Fazliyning “*hanuz*” radifli gʻazaliga yozilgan muxammas ham boʻlib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Rahm qilkim firoqingda zoru giryonman hanuz,
Roʻzu shab tinmay ishi faryodu afgʻonman hanuz,
Lek bu nukta bila doim xush alxonman hanuz,
Shom sen birla may ichsam subh xandonman hanuz,
Subhu shom furqat oʻldi masti hayronman hanuz.*

Devonning 173^b-sahifasida Nolaning “*tamosho qil*” radifli gʻazaliga yozilgan Tabibiy muxammasi koʻchirilgan boʻlib, u olti banddan tarkib topgan. *Afsus* gʻazaliga bogʻlangan muxammas esa devonning 174^a-sahifasidagi:

*Man nechuk boʻlmay gʻami ishqingga zoru muftalo,
Kim bori kimsa saning husningga adur angushtxo,
Bu soʻzimni tinglagʻil, ey mahvash shirinliqo,
Ey, boshingdin aylanib xurshid, subh ila maso,
Dargahing tufrogʻidin kasb etgusi nuri ziyo, – deb boshlanuvchi*

taxmis bo'lsa, keyingisi Xijlat g'azaliga yozilgan 7 baytli muxammasdir. Mazkur muxammas devonning 174^b-sahifasida ko'chirilgan bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Man nechuk bo'lmay g'ami ishqing'a zoru muftalo,
Kim bori kimsa saning husningg'adur angushtxo,
Bu so'zimni tinglag'il, ey mahvash shirinliqo,
Ey, boshingdin aylanib xurshid, subh ila maso,
Dargahing tufrog'idin kasb etgusi nuri ziyo.*

Tabibiyning mazkur devonida Qo'qon adabiy muhiti bilan bog'liq so'nggi muxammasi Amariy g'azaliga bog'langan bo'lib, ushbu muxammas devonning 156^b va 157^a-sahifalari hoshiyasida ko'chirilgan. Tabibiyning mazkur muxammas she'ri jami 6 band bo'lib, u:

*Tushub ishq ichra ahvolimg'a hayrondurman, ey soqiy,
Tunu kun muftaloyi dardi hijrondurman, ey soqiy,
Bukun mayxona sorig'a shitobondurman, ey soqiy,
Qo'limda sog'ari sarshor giryondurman, ey soqiy,
Xumoru oludai ul la'li xandondurman, ey soqiy, – tarzida boshlanadi.*

E'tibor berilsa, Ahmad Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga yozilgan muxammaslari tartib bilan ketma-ket ko'chirilgan. Qolaversa, yuqorida nomlari qayd etilgan Qo'qon muhiti vakillari Fazliyning tazkirasida ham tilga olinadi, ular ijod namunalari Fazliyning tazkirasidan ham o'rin olgan.

So'z san'atkorlarining ijodiy hamkorlikda qalam tebratishi adabiy muhitlarga xos bo'lgan xususiyatdir. Tabibiyning Qo'qon adabiy muhiti vakillari g'azallariga bog'lagan yuqoridagi muxammaslari ham ana shunday hamkorlik samarasidir. Garchi Ahmad Tabibiy Furqat she'rlariga to'g'ridan to'g'ri muxammaslar yoki o'xshatmalar yozmagan bo'lsa-da, u o'z asarlarini yozishda Qo'qon muhiti vakillari ijodidan ilhomlangan.

Ma'lumki, XIX asr oxiri XX asr boshlari Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar, yangilanishlar yuz berdi. Bu hol badiiy adabiyotga ham ta'sir ko'rsatdi. Ilm-fan targ'ibi, umuman, ma'rifatparvarlik g'oyalari adabiyotning ustuvor mavzulariga aylandi. Bu davrda mumtoz adabiyotga xos arabiy, forsiy so'zlar qatorida so'nggi ilm-fan yutuqlari erishgan yangi terminlar adabiy asarlarda ishlatila boshlandi. Furqat she'riyatida, maqolalarida o'sha zamon uchun yangilik bo'lgan telegram, pochtaxona, gimnaziya, akt, vistavka, moshina, bal, zovut, kabi so'zlar ko'plab ishlatilgan.

Professor Nurboy Jabborov shunday yozadi: "Sir emas, buyuk o'tmishga ega bo'lgan millatimiz XIX asrga kelib tanazzul jarayonini boshdan kechirdi. Furqat Toshkentda yashar ekan, rus maktab-maorif tizimini ko'rib hayratlandi. O'zimizdagi maktablar bilan taqqoslab, taraqqiyotdan nechog'lik orqada

qolganligimizni angladi. Taraqqiy etgan millatlar darajasiga ko‘tarish zarurligini tushunib yetdi. Telefon, telegraf, gazeta, vistavka, elektr energiyasi kabi o‘sha payt uchun yangilik hisoblangan hodisalarning millat hayotiga kirib kelishini xohladi. “Jahon basti kushodi” – jahondagi barcha mushkulotlarni yechish yo‘li ilm-ma’rifatda deb bildi. Shunga ko‘ra, ayrim tadqiqotlarda aytilganidek, chor Rossiyasining mustamlaka siyosatini emas, rus xalqining o‘sha paytdagi yuksalishga yuz tutgan madaniyatini targ‘ib etdi. U Rossiyaning ilm-fan, sanoat sohalarida erishgan yutuqlariga havas qiladi. Shunday madaniy daraja, shunday yuksalish bizda ham bo‘lishini orzu qiladi”[Jabborov, 2004: 31].

E’tiborlisi, Tabibiy lirikasida ham Furqat ijodidagi kabi yangicha ma’rifatparvarlikning ko‘rinishlari ko‘zga tashlanadi. Jumladan, shoir chistonlarining biri o‘sha zamon uchun yangilik hisoblangan mexanik soatga bag‘ishlangan. Chiston matni quyidagicha:

*Ul na shakli xubkim, tasviri kelmish mustadir,
Lek ichida borho bo‘lmish namoyon iztirob.*

*Gar quloq solsang onga masmu’ o‘lur ovozi raqs,
Jumla raqsi lek bir vazn ila bo‘lmishdur hisob.*

*Ichkarisig‘a nazzora aylasang tadqiq ila,
Ko‘zinga manzur o‘lur asbobi fasli inqilob.*

*Suvrati aflok yanglig‘durki, ikki mayl ango
Mehru mahdek ro‘zu shab sayronni qilmish irtikob.*

*Bor burujoso olarning manzili isno ashar,
Manzili har biri barvaqt iladur muddat maob.*

*Vaqt bilmakni tilab boqsang onga gar har zamon,
Mayli birla manzili sarhadidin topg‘ung javob.*

*Yoki boqmay bormoqingni andaki tahrikidin,
Savti xush birla eshitkundur javobi bosavob.*

*Alg‘araz bu vajah ila istar oni shohu gado,
Aylamishdur Haq oni marg‘ubi tab‘i shayxu shob.*

Sayri raqs etmas va lek o‘z ixtiyori birla ul,

Toki har kun bir qo'lingdin topmoq ersa pechu tob [Qo'lyozma, № 1112: 69].

Darhaqiqat, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat singari Ahmad Tabibiy ham mazkur tamaddun samaralarining yurt hayotida jiddiy o'zgarishlar yasashini kutgani shubhasiz.

Furqat orzu qilgan taraqqiyot mahsullari sirasiga yangi usuldagi maktablar, telegraf, telefon, fotografiyalar bilan birga Tabibiy va uning zamondoshlari uchun yangilik bo'lgan mexanik soatlar ham kiradi, albatta. Darhaqiqat, taraqqiyparvar shoir Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat mazkur tamaddun samaralarining yurt hayotida jiddiy o'zgarishlar yasashini bilgan edi.

Xulosa qilib aytganda, Ahmad Tabibiy ijodida oz bo'lsa-da, Furqat, Hamza, Kamiy, Avloniy kabi shoirlarning ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan lirik asarlariga hamohang she'rlar uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qo'lyozma. ديوان طبيبي O'zR FAShI Asosiy fond. Inv. №6226.
2. Qo'lyozma. ديوان طبيبي O'zR FAShI Asosiy fond. Inv. №3460.
3. Qo'lyozma. ديوان منتخب طبيبي O'zR FAShI Asosiy fond. Inv. №1122.
4. Абдурауф Фитрат. XVI асрдан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш. Танланган асарлар. II жилд. –Тошкент: Маънавият, 2000.
5. Жабборов Н. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фанлари д-ри дисс. – Тошкент, 2004.
6. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Тошкент: O'zbekiston, 2014.